

KRISTLIKUD TEKSTID KULLAMAA VAKURAAMATUS

Toomas Põld, *Kullamaa katekismuse lugu: eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532-1632* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999)

Õpetaja Toomas Põld lõpetas Tartu Ülikooli usuteaduskonna Teise maailmasõja ajal ja ordineeriti piiskop Johan Kõpu poolt vahetult enne teist Nõukogude okupatsiooni. Auväärne vaimulik on aastakümneid paguluses eestluse vaimu alal hoidnud ja teenib praegugi Kristuse kogudust E.E.L.K. Saksamaa praostina. 1996. aastal omistati talle väitekirja “Kullamaa katekismus” eest TÜ usuteaduskonnas *magister theologiae* teaduslik kraad. Sellele magistritööle rajanebki T. Põllu kõnesolev monograafia.

Kullamaa vakuraamatusse, mille leidis ajaloolane-arhivist Paul Johansen 1923. a Tallinna Linnaarhiivist, on tehtud lisaks majandusandmetele ka kolm kirikuõpetuslikku sissekannet. Need on *Pater Noster*, *Ave Maria* ja *Credo*, kirja pandud alamsaksa ortograafias arhailises eesti keeles kuulmise järgi või siis mingisuguse varasema teksti põhjal (Kullamaa preestrid Johannes Lelow ja Kondreth Gulerth ilmselt ei vallanud ise maakeelt piisaval määral). Teadaolevalt on need esimesed eestikeelsed vaimulikud tekstid, mis seni avastatud. Kirja on nad pandud umbes aastatel 1524-1532. Kuna Meieisa palve kuulub Uude Testamenti (Mt 6:9-13 ja Lk 11:2-4), kujutab see kirjakoht endast ka esimest piiblikatkendit, mis on leitud meie emakeelde tõlgituna. Need tekstid on vakuraamatu sissekannete vahele kirjutatud eri aegadel, mis osutab, et kirjapanijatel ei olnud kavas koostada terviklikku, eesmärgipärast tekstikogumikku — tegu on teenistuslikul otstarbel üles tähendatud maakeelse spikriga. Ühelt poolt seetõttu ei saaks päriselt nõustuda uurimuse

autoriga, kes nimetab seda kirjaleidu katekismuseks, eriti kui ta lk-l 182 ka ise kahtleb hüpoteetilise Kieveli/Kyveli trükitud katekismuse olemasolus. Teisalt võib autoril ka õigus olla, kui osutuks tõeks mõne rahvakeelse katekismuse käsikirja olemasolu, kust preestrid (mitte ainult Kullamaal, vaid ka mujal Saare-Lääne piiskopkonnas) endile vajalikke tekstilõike praktiliseks kasutamiseks üles tähendasid.

Juba ette rutates tuleb tõdeda, et autor on hakkama saanud tõsise ja asjaliku uurimusega nii ajaloolises, teoloogilises kui ka filoloogilises plaanis. T. Põllu raamat on õige pea pärast ilmumist pälvinud prof Paul Alvrelt igati asjatundliku spetsialistihinnangu,¹ mistõttu puudub siinkohal vajadus edasiseks filoloogiliseks analüüsiks. Samuti on dr Toomas Paul käsitlenud Kullamaa käsikirja Eesti piiblitõlkimise ajaloo laiemas kontekstis². Siiski on mõttekas teost veel korra lehitseda, peatuda selle kui kirikuloolise uurimuse struktuuril ja juhtida tähelepanu mõnedele küsitavustele, mis ju peakski olema ühe arvustuse eesmärk.

T. Pöld on jaganud raamatu nelja suurde ossa. Esimeses, mahukas peatükis uuritakse Kullamaa käsikirja ajaloolist paiknemist kiriku ja kooli seisukohalt. Esmalt toob T. Pöld välja arhivaali leidmise ja teadusliku editeerimise asjaolud. Järgneb ülevaade katekismuse õpetamisest reformatsiooneelsetel aastatel, vakuraamatust leitud eestikeelsed tekstid P. Johanseni ja A. Saareste järgi ning Lelowi ja Glulerthi kohta teadaolevad eluloolised andmed. Kolmanda alaosa moodustab kirikulooline ekskurss katekismuse teksti kujunemisse üldiselt ja kirjeldus meetmetest, mida piiskop Kievel rakendas katekismuse õpetamiseks kogudustes. Lõpuks tulevad Saare-Lääne piiskoppide Johannes III Orgase ja Johannes IV Kieveli elulood.

¹ Vt Paul Alvre, "Uurimus Kullamaa käsikirjast", *Keel ja Kirjandus* 1 (2000), 58-61, aga ka Paul Alvre, "Kuidas mõista Kullamaa saksa-keelset nimekuju *Goldenbeck*?", *Keel ja Kirjandus* 3 (2000), 216-217.

² Vt Toomas Paul, *Eesti piiblitõlke ajalugu: Esimestest katsetest kuni 1999. aastani* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 72, 1999), 116-118.

Teine peatükk on suhteliselt lühike. See kõneleb eestikeelse katekismuse kujunemisest reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajal. Tutvustatakse katekismuse kui õppevahendi väljaandeid reformatsiooni algaastatel, Tartu jesuiitide kolleegiumi tegevust, poola- ja rootsiaegseid agendasid ja katekismusejutlusi ning lõpuks usuõpetust Rootsi ajal.

Kolmas osa — Kullamaa katekismuse teksti struktuurianalüüs — on kõige ulatuslikum peatükk. Seal käsitleb autor kõiki kolme teksti lause-lausel teoloogilisest ja filoloogilisest vaatepunktist.

Neljandas, kõige lühemas peatükis uuritakse Kieveli hüpooteetilise katekismuse olemasolu probleemi.

Loomulikult tahaks aktsepteerida autori kujutlust oma uurimuse struktuurist, mis kindlasti on kõigiti põhjendatud. Paraku seda põhjendust ei leia, sest raamatul puudub ulatuslik sissejuhatus, mis oleks olnud väga tarvilik ja kus oleks olnud koht niisugusteks põhjendusteks. Alljärgnevalt välja pakutud struktuur saab olla vaid muidugi siinkirjutaja nägemus ja ei pretendeeri mingil määral ainuõigsusele.

Sissejuhatus peaks avama uurimuse eesmärgi ja põhjendama selle struktuuri. Järgnevalt tuleks anda ülevaade töö probleemistiku uurimisloost ning kasutatud allikatest ja kirjandusest. Seejärel oleks vaja pikemat ajaloolist sissejuhatust teemaga seotud üldküsimustesse, milleks oleksid katekismuse teksti kujunemine üldiselt, katekismuse õpetamine reformatsioonielsetel aastatel ja siis materjal, mis praegu sisaldub teises peatükis — eestikeelse katekismuse kujunemine reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajal.

Järgneksid kaks peatükki. Esimene peatükk võiks olla pühendatud Kullamaa vakuraamatule, seal sisalduvale katekismusetekstile ja selle taustsüsteemile üldiselt. Seal saaks käsitleda arhivaali päritolu ja leidmise asjaolusid, uurimisaluste tekstide autorlust (autorite eluloolised andmed kaasa arvatud), tekstide kirikuloolist konteksti (sh Saare-Lääne piiskoppe Orgast ja Kievelit ning piiskop Kieveli algatusi katekismuse õpetamiseks) ja ka oletatava Kieveli katekis-

muse probleemi (ehk materjali, mis praegu on neljandas peatükis). Peatükk lõpeks analüüsi algtekstiga.

Teine peatükk oleks tervenisti praegune kolmas — struktuurianalüüs katekismuse tekstist, mis on praeguselgi kujul uurimuse tuumana omaette, hästi õnnestunud tervik.

Toonitan veel — selline võimalik struktuur kujutab vaid minu soovunelmat ja ei ole mõeldud autorile etteheiteana.

Teoloogilise uurimistöo kokkuvõte (lk 189-202) on ühtlasi kogu uurimuse kokkuvõte ja täidab kõigiti oma ülesande. Vaid tsitaat *Liber concordiae*'st (XXI: Pühakute appihüüdmisest) mõjub seal *Ave Maria* ja *Credo* alaosade vahel võõrkehana; sinna oleks paremini mõjunud autoripoolne omasõnaline kommentaar AM-le.

Autor on heatahtlikult mõtelnud lugejale — viiteaparatuuri ja märkuste viimine peatükkide lõppu hõlbustab lugemist. Lisatud on tekstide sõnavara loend koos tähenduse ja asukohaga, isikunimede register, lühendite loetelu ja 15 illustratsiooni 14 leheküljel. Võõrkeelsele asjahuvilisele on mõeldud mahukas saksakeelne kokkuvõte. Ka väliselt jätab raamat igati kena mulje.

Töö on kirjutatud üldiselt heas ja ladusas keeles. Mõnes kohas riivasid siiski silma üksikud vananenud või ebatäpsed väljendid: *paatrit lugeda* (lk 10), *kerjuskunkade ehk santide* (lk 10), *“õiguse” andamid vaimulikele* (lk 19), *preestrite “õiguse” andide* (lk 23) jm.

Kirjandusnimistu näitab, et autor kasutab eestikeelsest uurimustest enamasti neid, mis on ilmunud enne Teist maailmasõda või paguluses; hilisemad ei ole olnud ilmselt kättesaadavad. Näiteks lk-l 107 väidab ta J. Kõpule ja V. Helgile toetudes, et Eestis “oli nõidade põletamine tundmatu peale paari erandi”. Uuemad uurimused (vt näit Maie Madar, Malle Salupere jt) on selles osas arhiivimaterjalide alusel teinud korrektiive.

T. Põllu analüüsis on mitmeid huviga loetavaid ja kaasa mõtlema õhutavaid mõttekäike. Lk-l 116-117 viib ta *pühitsetud, püha* ühendusse *puhumisega*, leides tõenäolise seose eesti muinasusundi jäänustega. Harva kohtab ka filoloogide

töodes mõtisklust, miks soome keeles *õnnistama* kõlab *siu-nama*, nagu seda lk-l 118 loeme.

Lk-l 125 on huvitav nö “parajasse kohta saatmiste” rida *mine metsa < mine hiide < käi põrgu*, mis samuti juhib tähelepanu rahva teadvuses muistsete pühapaikade muundumisele ebajumalakummardamise kohtadeks.

Miks on *Credo* tekstis “õpetuse vaimu ja kirjatähte” eirav lühivorm “*põrgust asus taeva*”, küsib T. Pöld. Üks võimalikke vastuseid on: vakuseandmete vahele kirjutamiseks oli vähe tühja ruumi (lk 134-135). See võiks ju isegi usutavana tunduda, ainult siis jõuaksime järeldusele, et Gulerth pidi oskama maakeelt küllalt hästi. Ent võis see suhteliselt lühiaegse praktika järel tõenäoline olla?

Katse Gulerthi käitumist psühholoogiliselt taastada (lk 123-125) tundub isegi veenvana, samuti lk-del 153-155 välja kooruv tõdemus, mille järgi Gulerth preestrina oli ordumeelsem kui Lelow.

Ka tekstinäidete valik on õnnestunud — näiteks lk-del 183-186 võime lugeda põnevaid tsitaate kunagi eesti keeles kõlanud ristimis- ja truudusvannetest.

Lõpuks tekib lugedes paar küsimust. Lk-l 21 seisab: Põhjendamatu on arvamus, et meie maal leidis juba XVI sajandi alguses “esimesi vallakoole”. Keda autor siin tsiteerib?

Teiseks: miks arvab autor, et Lelow sai vakuraamatu foolioköite just “kingituseks” (lk 24)?

Kolmandaks (see küsimus ei ole tingimata autorile): miks kasutas Gulerth usutunnistuse teksti kirjutamisel lahjemat tinti kui vakuseandmeid sisse kandes?

Kokkuvõttes võib tõdeda, et *mag theol* Toomas Pöld on Kullamaa vakuraamatu katekismusetekstidega seotud küsimustesõlme lahtiharutamiseiga kenasti toime tulnud. Tulemuseks on tõsiseltvõetav teaduslik uurimus ja — ka see viimane ei ole sugugi vähetähtis — lugeja jaoks huviga loetav raamat.

Tarmo Kulmar